

Deze uitgave kwam tot stand met productiesteun van Literatuur Vlaanderen en van het Federale Ministerie van de Republiek Oostenrijk.

 Federal Ministry
Republic of Austria
Arts, Culture,
Civil Service and Sport

 LITERATUUR
VLAANDEREN

ARTHUR SCHNITZLER DE WEG NAAR BUITEN

B&L

Vertaald en van een nawoord voorzien door Jef Rademakers
Met een voorwoord van Arnon Grunberg

*De wegen die naar een uitweg leiden lopen
niet over land, maar in onszelf.*

Voorwoord — <i>Veiligheid is nergens</i>	13
Eerste hoofdstuk	31
Tweede hoofdstuk	99
Derde hoofdstuk	137
Vierde hoofdstuk	165
Vijfde hoofdstuk	211
Zesde hoofdstuk	291
Zevende hoofdstuk	339
Achtste hoofdstuk	357
Negende hoofdstuk	405
Nawoord — <i>Liefde en kunst in Wenen anno 1900</i>	479

VOORWOORD

VEILIGHEID IS NERGENS

Twee keer schrijft Arthur Schnitzler (1862-1931) in zijn roman *De weg naar buiten* wat wij nodig hebben om tot ons door te laten dringen dat er een moord is gepleegd. Op bladzijde 455 staat er: ‘Wij moeten een dolk zien flitsen, een kogel horen fluiten om te begrijpen dat er een moord heeft plaatsgevonden.’ Deze woorden worden uitgesproken door Heinrich Bermann, schrijver en vriend van de hoofdpersoon Georg von Wergenthin.

Op bladzijde 457 wordt die uitspraak nog eens zonder die fluitende kogel herhaald, nu cursief gedrukt: “*Wij moeten een dolk zien flitsen om te begrijpen dat er een moord heeft plaatsgevonden.*” Georg voelde dat deze woorden, als het ware onder de oppervlakte, voor hem een speciale betekenis hadden en dat ze in verband stonden met het doffe gevoel van onbehagen dat soms zijn ziel kwelde.’

De schrijver zelf moet aan deze zin, deze gedachte, eveneens speciale betekenis hebben toegedicht. Niet alleen omdat hij twee keer terugkomt op die dolk en moord, maar ook omdat precies diezelfde zin voorkomt in zijn dagboeken, uitgegeven onder de titel *Jeugd in Wenen* en vertaald door Wilfred Oranje. In het vierde boek, dat loopt van juli 1882 tot mei 1885, staat er: ‘En ook schoot me de zin te binnen die ik ooit had genoteerd: “We moeten altijd een dolk zien flikkeren, om te begrijpen dat er een moord gepleegd is,” en voegde er voor mezelf aan toe: vaak zien we de dolk flikkeren, en in plaats van hem de moordenaar uit de handen te wringen volstaan we met de zachte vermaning dat hij zoiets toch eigenlijk niet moest doen, – als we niet ook voor zo’n vermaning te onverschillig en gemakzuchtig zijn.’

De dolk-uitspraak, die vaag herinnert aan Tsjechovs beroemde dictum dat als er in de eerste akte een pistool aan de muur hangt het in de volgende akte wel af moet gaan, is dus niet zozeer een dramaturgische kwestie. We hebben het hier niet over de economie van de vertelling – hang geen pistolen aan de muur als ze ongebruikt blijven – maar over verantwoordelijkheid en schuld en het grensgebied tussen die twee. De moord vindt ook plaats omdat omstanders te gemakzuchtig zijn, omdat zij het te druk hebben met hun eigen besognes – laf pragmatisme is tevens welbegrepen eigenbelang, voor je het weet ben je een dode held. Veelzeggend is ook dat Heinrich in de roman over de dolk begint in de context van een meisje dat zich zou hebben verdronken vanwege een liefdesaffaire met hem. Heinrich voegt eraan toe dat hij een paar nachten kapot was ‘van smart’, maar dat ‘de doodzieke verhouding verder te laten kwijnen’ nog erger was geweest dan de dood van het meisje.

Edmund Nürnberger, een man die ooit een roman heeft geschreven die ‘opzien heeft gebaard’ en die zich ook in de coterie van Georg von Wergenthin bevindt, is sceptischer over oorzaak en gevolg: ‘Waarom zij zich van het leven heeft beroofd kan geen van ons bevroeden, en misschien wist het arme kind het zelf ook niet.’

Zo kan deze roman worden gelezen als een verhaal over dolken en al dan niet ingebeelde moorden, over de grens tussen moord en zelfmoord, tussen duwen en vallen, de vraag of wij onze broeders hoeder zijn, en wat de consequenties van seksuele intimiteit zouden moeten zijn – alsook wat die consequenties in werkelijkheid zijn. Een en al spel met de liefde én spel met status, die twee zijn niet van elkaar te scheiden – zoals ook artistieke en sociale ambities een onontwarbare kluwen vormen. In het spel van de liefde is de grens tussen aanbidden en beminnen, en tussen beminnen en denken te beminnen,

uiteraard ook flinterdun. Waar houdt de ingebeelde liefde op en begint de echte, en wat zou die echte zijn? Dan is er nog de pure lust en de niet minder pure veroveringsdrang, die als twee grote roofdieren hun schaduw over alle handelingen en gesprekken in deze roman werpen. Sublimatie is het medicijn, maar wel een medicijn met bijwerkingen.

Neem deze dialoog op bladzijde 127, tussen het meisje Anna en de man die zij aanbidt of denkt te aanbidden, Georg: ‘Als ik godsdienstig was,’ antwoordde Anna, ‘zou ik nu ergens om bidden.’

Waarop Georg ‘bijna angstig’ vraagt: ‘Om wat?’

‘Dat je iets wórdt, Georg,’ antwoordt Anna. ‘Iets heel belangrijk! Een echte, een grote kunstenaar.’

Het spel van de liefde is ook een spel met veiligheid en onveiligheid als inzet; in de schaduw van de grote kunstenaar zal het goed en veilig toeven zijn. In zijn studie *De eeuw van Schnitzler – De opkomst van de burgerij* schrijft de historicus Peter Gay (1923-2015) dat de vaststelling ‘veiligheid is nergens’, uit een toneelstuk van Schnitzler, als motto van zijn leven én zijn klasse zou kunnen dienen. Je hoeft geen freudiaan à la Gay te zijn om te begrijpen dat mensen tegelijkertijd zowel het een als het ander zoeken: veiligheid én onveiligheid, waarachtigheid én spel, vrede én oorlog.

Hoe onbaatzuchtig de net niet uitgesproken gebeden van Anna zijn blijft onduidelijk, al ziet Georg – zo werkt de verleiding – er ook zuiverheid in.

Zuiverheid, een woord dat tegenwoordig een bijna archaische klank heeft gekregen.

Men verlangt eerder naar oprechtheid dan zuiverheid, men wil de zaken eerder bespreken dan dat men zit te wachten op zuivere zieltjes. Natuurlijk is monogamie, of het gebrek eraan, nog altijd een gezelschapsspel, zoals dat uitvoerig en met bijna monomane interesse beschreven is door Schnitzler.

Maar de grensoverschrijdingen – welke dan ook – worden tegenwoordig veelal besproken in de behandelkamer van de relatietherapeut. De monogamie en haar rafelige randen zijn gemedicaliseerd. Dat heeft zonder meer voordelen, zoals veel vormen van vooruitgang voordelen hebben. Alleen een zonderling of woesteling zal heden ten dage nog het huis kort en klein slaan of zich in een meer verdrinken als blijkt dat de partner niet geheel trouw is geweest. (Waarbij opgemerkt mag worden dat ik als romanschrijver het aantal woestelingen en zonderlingen geenszins onderschat.) Maar de onversneden hartstocht ruikt tegenwoordig toch altijd een beetje naar het desinfecteermiddel van de behandelkamer.

Voor een beter begrip van *De weg naar buiten*, en niet alleen voor een beter begrip van deze roman, moet men zich een wereld voorstellen waarin de medicalisering minder totaal is, waar de gezondheidszorg nog niet is doorgedrongen tot de slaapkamer, de hooischuur en de opbergkast. We zijn in een tijd – het einde van de negentiende eeuw – en een plaats – het Oostenrijkse gedeelte van de dubbelmonarchie – waarin jongemannen nog duelleerden om de eer en bereid waren het risico van dood of ernstige verwonding te lopen om hun eer door middel van een duel te herwinnen. Gay noemt dit een ‘illegale, maar getolereerde bloedige sport die de militairen en de hogere burgerkringen in de Oostenrijks-Hongaarse dubbelmonarchie in de ban hield’. Het naakte leven was toen minder waard dan het nu is, de voorwaarden waaronder het geleefd werd wogen zwaarder. Seksueel overdraagbare aandoeningen konden leiden tot waanzin of de dood. (Het aïdstijdperk zou kunnen worden beschouwd als een stuiptrekking van de negentiende eeuw.) De gevallen vrouw was een al te reële verschijning, en de vrouw was nog niet vervangen door een zelfbewust wezen dat haar recht op promiscuïteit opeist – waarmee ik geenszins wil suggereren dat deze strijd gestreden is. Men was nog niet

werkelijk begonnen om de klassenverschillen weg te masseren, het ideaal van de totale gelijkwaardigheid was nog een verre utopie, de sport en het spel van het latere, verfijndere kapitalisme die hebben bijgedragen aan het onzichtbaarder maken van de klassenverschillen waren nog niet doorgedrongen tot in de uithoeken van de maatschappij. De sociaaldemocratie lag feitelijk nog in haar wieg en de verworvenheden van de verzorgingsstaat moesten nog gerealiseerd worden. Leden van minderheden – voor zover men van een minderheid lid kan zijn – hadden niet zoals tegenwoordig het verlangen zich gerepresenteerd te voelen, maar hoopten eenvoudig dat zij niet langer zouden worden afgerekend op hun afkomst. Waarbij ook niet vergeten moet worden dat bevallen voor moeder en kind nog een hoogst riskante aangelegenheid was in de negentiende eeuw en dat er weliswaar medische vooruitgang werd geboekt, maar dat die schril afsteekt bij de medische wetenschap van nu. Zo steeg de levensverwachting van vrouwen in Frankrijk tussen het begin van de negentiende en het eind van die eeuw van 36 naar 45 jaar. Interessant genoeg noteert Gay dat de huisarts aan het eind van de negentiende eeuw wel al de ‘huisheld van de bourgeoisie’ was. Die heldenrol verloor de huisarts ergens ver in de twintigste eeuw toen hij met name in de metropolen gereduceerd werd tot klerk die recepten uitschreef, doorverwees naar specialisten, en met een blik op de klok verstrooid wat klachten aanhoorde.

Het leven was in Schnitzlers tijd iets bruter en korter, en dat is aan het spel zelf af te zien.

Zowel uit deze roman als uit Schnitzlers dagboeken blijkt hoezeer een wereld die ons nu voornamelijk aan opera doet denken – verscheurende hartstocht, kwellende jaloezie, ziekmakende liefde, vaak met dodelijke afloop – alledaagse werkelijkheid was. In de loop van de twintigste eeuw hebben wij mede dankzij de ironie steeds beter geleerd de angel uit onze hartstochten te halen.

Schnitzler, die arts van beroep was, diagnosticeert niet alleen zijn tijd maar ook zichzelf. Zo noteert hij in februari 1903 dat hij ‘als arts’ zou kunnen zeggen dat hij aan chronische depressies lijdt die versterkt worden door een ongeneeslijke oorkwaal (tinnitus; oorsuizingen) en dat hij geregeld matige tot ernstige aanvallen heeft van achtervolgingswaan, minderwaardigheidscomplexen, en op waanvoorstellingen gebaseerde jaloezie. Het vermogen zichzelf te corrigeren bezit hij, naar eigen zeggen, niet altijd. Hij past in zijn tijd – welke schrijver weerspiegelt niet ook altijd zijn cultuur, zelfs als hij zich een buitenstaander voelt? Diep in de personages van *De weg naar buiten* zit een melancholie die nauwelijks van depressie te onderscheiden is. Daarmee is niet gezegd dat zij met hun melancholie koketteren; veeleer is deze melancholie een gebrek aan richting, een onbegrepen onbehagen. Zoals de föhnwind in de herfst in de Alpen soms dagenlang warme lucht aanvoert, zo lijkt de wind in deze roman voortdurend lucht aan te voeren waardoor eenieder moet leven van verlangens en tegelijkertijd voort zwoegt in het besef dat die verlangens niet deugen.

Ik ken buiten Marcel Proust (1871-1922) eigenlijk niemand die zo haarfijn de gestes en obsessies van de hogere klassen aan het eind van de negentiende eeuw heeft weten te beschrijven. Men zou kunnen zeggen dat Proust zich voornamelijk richtte op de restanten van de aristocratie en Schnitzlers interesse de hogere middenklasse, oftewel de bourgeoisie gold. Maar de angst om te vallen en de wil om te stijgen zijn twee kanten van dezelfde medaille. Tegenwoordig moet men in landen als Nederland en België moeite doen om *niet* tot de bourgeoisie te behoren, dat woord is zelfs een pejoratief geworden. Iedereen wil ergens bij horen, maar niemand wil horen bij de groep waar hij werkelijk toebehoort.¹ De democratisering van luxe

¹ Toen ik onlangs in een artikel in *de Volkskrant* het woord bourgeoisie gebruikte, merkte een lezer op dat dit verouderde begrip afkomstig was uit de communistische propaganda. Beter kunnen het misverstand en het onbehagen nauwelijks worden gekarakteriseerd.

en comfort (de toegenomen welvaart), het schijnbaar vervagen van klassenverschillen, heeft ook tot een diepe identiteitscrisis geleid – wat een van de redenen is dat men zoveel over identiteit praat. Voor velen, ook voor de progressieve medemens, is werkelijke gelijkwaardigheid (vermoedelijk onbewust) een van de grotere nachtmerries.

Gay schreef dat Schnitzler zijn klasse symboliseerde. En wat typeert die klasse? De ziekelijke jaloezie, de zelfverachting en de vrijwel bodemloze wanhoop, gecamoufleerd door het theater van de salon dan wel van het koffiehuis. Het belang van de couleur locale moet niet worden onderschat; een Franse provinciestad of Parijs (zoals bekend het decor van Prousts romancyclus), dat is net iets anders dan Wenen of Lugano (het decor van *De weg naar buiten*), maar de betere klassen in Frankrijk en de dubbelmonarchie hebben veel gemeen. Terecht benadrukt Gay dat er niet één homogene middenklasse of bourgeoisie was, dat het beter is om van middenklassen te spreken, verschillende klassen die van elkaar verschillen maar die ook erg op elkaar lijken. Verder meent Gay dat die negentiende eeuw en haar burgerij minder saai en preuts waren dan menigeen dacht en vermoedelijk nog steeds denkt. Als we naar Schnitzler kijken, en naar Proust, wat zouden de meest in het oog springende kenmerken van die hogere bourgeoisie zijn? De walging, die altijd ook zelfwalging is; het venijn als katalysator van het sociale spel; de obsessie om zichzelf altijd weer te beschouwen door de ogen van de ander. Hooguit doet men bij Proust minder moeilijk over de metaforische dolken – allicht is dat ook typisch Frans: het kwaad is niet meer of minder dan een huisvriend. Zo schrijft Proust in *De tijd hervonden* over Baron de Charlus: ‘Welnu, bij hem was zingenot niet ontbloeit van bepaalde wreedaardigheid, waar ik op dat moment nog niet de volle omvang van kende; de man van wie hij hield zag hij als een zalige beul. Hij zou met partij tegen

de Duitsers te kiezen het gevoel hebben gehad te handelen zoals hij alleen handelde in uren van wellust, dat wil zeggen, tegengesteld aan zijn barmhartige aard, dat wil zeggen, in vuur en vlam voor het verleidelijke, alle deugdzame afstotelijkheid overweldigende kwaad.’

Het zal geen toeval zijn dat bij beide schrijvers, zij het bij Proust stukken minder nadrukkelijk, het Jodendom een rol speelde. Overigens hadden beide auteurs een arts als vader. Zoals over *Op zoek naar de verloren tijd* de schaduw van kapitein Dreyfus (1859-1935) hangt, zo hangt over *De weg naar buiten* de schaduw van Theodor Herzl (1860-1904) en het zionisme.

Anders gezegd, beide schrijvers, maar vooral Schnitzler, hebben het over assimilatie in een tijd dat assimilatie nog als een serieuze mogelijkheid werd beschouwd, een weg naar buiten, en niet zoals nu voornamelijk wordt gezien als verraad aan de groep waartoe men zou behoren. De meerderheid heeft zichzelf een slechte naam bezorgd. Wie wil daarbij horen? De mogelijkheden en onmogelijkheden van de assimilatie hangen nauw samen met wat in deze roman het ‘Jodenvraagstuk’ wordt genoemd. Schnitzlers eigen leven speelt natuurlijk eveneens een rol. Het vraagstuk was voor hem zeker geen puur theoretische aangelegenheid, hoewel het verlangen naar assimilatie – waarmee niet gezegd is dat de schrijver zelf daar zo heftig naar verlangde, integendeel – mede berust op de behoefte van dergelijke vraagstukken voor eens en voor altijd iets theoretisch te maken. In *De weg naar buiten* komt dan ook een gedoopte Jood voor; die doop zal de argeloze lezer uit de eenentwintigste eeuw wellicht als een religieuze kwestie beschouwen. De kerk was voor sommige Joden echter slechts het middel waarmee men uitsluiting en minachting hoopte te voorkomen, een toegangsbiljet tot de betere wereld. Veiligheid is nergens, maar allicht kan de kerk voor enige anonimiteit zorgen. Heus, wij zijn zoals de anderen.

Het is opvallend dat de moeder van Arthur Schnitzler, Louise Markbreiter (1840-1911), in Schnitzlers dagboeken vergeleken met zijn vader een ondergeschikte rol speelt. Zelfs bij de beschrijving van zijn geboorte, waarmee het dagboek begint, is Louise gereduceerd tot een niet bij naam genoemde figurant: ‘In de Weense Praterstraße, destijds Jägerzeile genaamd, op de derde verdieping van het huis naast Hotel Europe, zag ik op 15 mei 1862 het levenslicht; en een paar uur later – mijn vader heeft het me vaak verteld – lag ik een tijdje op zijn bureau. Of deze voor een zuigeling toch ongewone verblijfplaats mij door de vroedvrouw was toegewezen of door mijn vader zelf, weet ik niet meer; – in elk geval gaf het feit hem steeds weer reden mij op een voor de hand liggende manier schertsend een loopbaan als schrijver te voorspellen, – een voorspelling overigens waarvan hij de uitkomst slechts in bescheiden mate en bepaald niet met onverdeeld genoegen zou meemaken.’

De vader als aanstichter én tegenwerker van de carrière van de zoon, het is dan ook begrijpelijk dat de zoon dikwijls hard over de vader oordeelt: ‘En het liefst had hij gezien dat mijn interesse zich zo vroeg mogelijk op zijn eigen specialisme, de laryngologie, had gericht. Wanneer hij toch bij vlagen steeds weer een zekere sympathie voor mijn literaire aspiraties toonde, was ze meestal op de een of andere manier van buitenaf opgewekt.’ De zoon moet vervolmaken wat de vader is begonnen of nooit werkelijk heeft kunnen waarmaken, en op subversieve wijze doet de zoon dat ook. Gay schrijft dat Arthur Schnitzler op ‘zijn eigen, hoogst individualistische manier een gedegen bourgeois’ was. Het tragische, de gespletenheid van Schnitzler, wordt mooi beschreven door dat ene woordje, ‘gedegen’; zelfs in zijn uitspattingen en perversies was hij gedegen. En hoewel Gay Schnitzler terecht een van de interessantste Oostenrijkse schrijvers van zijn tijd noemt, meen ik dat Schnitzler net niet het niveau haalt van de absolute top uit de dubbelmonarchie,

Joseph Roth (1894-1939). Roth was namelijk veel, maar niet gedegen. Dat Schnitzler waardering kon opbrengen voor het werk van Klimt en Liebermann, maar de tekeningen van Schiele ‘charlatanerie’ vond, zegt iets over zijn blinde vlekken ten opzichte van de avant-garde in zijn tijd.

Voor een beter begrip van de gedegenheid van Arthur moeten we bij Arthurs vader, Johann Schnitzler (1835-1893), zijn. Zo probeerde Johann het huwelijk te verhinderen tussen zijn dochter Gisela en zijn assistent, de wat armlastige maar begaafde Marcus Hajek, een Hongaars-Joodse jongen. Over deze aangelegenheid noteert Schnitzler in zijn dagboek: ‘... maar hij [de vader] heeft hem ook later nooit vergeven, toen de schoonzoon en assistent reeds op weg was naar welgesteldheid en roem en er van een mesalliance [een huwelijk beneden de stand, AG] geen sprake meer kon zijn. Zo sterk was mijn vaders denken op uiterlijke praal gericht, zo volledig was hij zijn eigen jeugd, zijn eigen levensloop vergeten, dat hij zijn dochter liever aan een onbeminde, maar rijke man uit onze of beter nog, hogere kringen ten huwelijk zou hebben gegeven dan aan de voortreffelijke, zij het naar buiten toe niet stralende huwelijkskandidaat van wie ze wel hield.’

Daar is dat woord, mesalliance, dat ik tevergeefs zocht in *De weg naar buiten*, maar dat daar uitstekend zou hebben gepast, een woord dat goed past bij de gedegenheid van de bourgeois, een klasse die volgens Gay wordt gekenmerkt door (zelfopgelegde) verboden – dingen die niet gedaan mogen worden, woorden die niet gezegd mogen worden – en een verheerlijking van arbeid waarop een gematigde verheerlijking van de vrije tijd volgde. Hij voegt eraan toe dat Schnitzler weliswaar veel tijd verloor, ook overdag, door zijn ietwat dwangmatige behoefte vrouwen te verleiden – overigens bij voorkeur maagden, vanwege de zeker niet denkbeeldige angst voor syfilis. Een van Schnitzlers voorbeelden, de Franse schrijver Guy de

Maupassant (1850-1893), was op het eind van zijn leven door syfilis zo krankzinnig geworden dat hij in een gekkengesticht zijn eigen uitwerpselen opat. Maar dat Schnitzler een indrukwekkende hoeveelheid toneelstukken, verhalen en dagboeknotities achterliet, bewijst volgens Gay dat hij een gedegen lid was van de bourgeoisie.

Mesalliance, een woord uit een tijd dat klassenbewustzijn niet iets was voor verstokte activisten, maar ook een teken van emancipatie was. Degene met wie je plezier beleeft is zelden degene met wie je ook kunt trouwen. Is er wat dat betreft werkelijk veel veranderd? Gay nuanceert wel het mede door Freud ontstane beeld van het burgerlijke huwelijk aan het eind van de negentiende eeuw dat een en al seksuele droogte zou zijn geweest.

Men zou de vader van Schnitzler ook in bescherming kunnen nemen. Hoort het vergeten van het eigen verleden niet ten dele ook bij de assimilatie en het beklimmen van de sociale ladder waarmee de assimilatie nogal eens gepaard gaat?

Jutta Jacobi laat in haar boek *Die Schnitzlers – Eine Familiengeschichte* de mogelijkheid open dat Johann Schnitzler zich gewoon zorgen maakte of dat ‘wat bereikt was’ behouden kon blijven. Johann Schnitzler was een in het Hongaarse deel van de dubbelmonarchie geboren Jood, en zijn familie was vermoedelijk minstens zo arm als Marcus Hajek eens was geweest. Zijn vader, Arthurs grootvader, bracht voor reizende toneelspelers affiches bij de mensen thuis – dat was in die tijd kennelijk een beroep. Deze man, Josef Schnitzler, kon niet lezen of schrijven, al was hij in zijn beroep ‘een kunstenaar’ en daarnaast ook een kwartaaldrinker.

Wat Arthur aanziet voor ‘vergeten’ zou het angstige vermoeden kunnen zijn dat de opwaartse sociale mobiliteit die in Wenen bereikt was uiterst fragiel zou blijken te zijn. Die opwaartse mobiliteit was in het geval van Johann Schnitzler niet

gering, hij was een arts met aanzien en samen met enkele andere artsen oprichter van de *Wiener Poliklinik*, waar de armen gratis werden behandeld. Schnitzler had als internationaal beroemde geleerde ook leden van de diverse Europese koningshuizen als patiënten, en aangezien de stembanden en het strottenhoofd tot zijn specialismen behoorden waren ook de beste Weense acteurs zijn patiënten en vrienden. Vrienden lopen stiekem over in patiënten en vice versa. Dat alles had ook te maken met het feit dat na 1848 en zeker na 1860, toen de liberalen Wenen veroverden, de hoop groot was dat Joden volwaardig lid van de samenleving konden zijn. Die tijd omschreef Freud als een tijd waarin ‘elke Joodse jongen een ministersportefeuille in zijn schooltas had’. De opkomst van Johann Schnitzler was niet uniek – veel Joden uit het oosten van de dubbelmonarchie zochten in de tweede helft van de negentiende eeuw hun geluk in Wenen – maar toch opmerkelijk. Het lijkt me aannemelijk dat hij op het eind van zijn leven, toen zijn krachten afnamen, vreesde dat zijn kinderen weleens van de sociale ladder konden vallen, en dat hij zijn vader, de analfabete kwartaaldrinker die affiches voor rondreizende toneelspelers bij de mensen thuisbracht, toch niet helemaal vergeten was. Johann Schnitzler stierf op 2 mei 1893 in zijn woning aan de Burgring in Wenen, omringd door zijn gezin. Zijn laatste geste schijnt een handkus aan zijn vrouw te zijn geweest. Na zijn dood verschenen er in diverse Oostenrijkse kranten grote stukken over hem. Ook een Joods weekblad, *Österreichische Wochenschrift: Centralorgan für die gesammten Interessen des Judenthums*, berichtte uitvoerig over de dood van Johann Schnitzler en meende dat hij ‘zijn Jodendom hoog heeft gehouden’. (Waarbij aangetekend mag worden dat de Schnitzlers kerst vierden.) Jacobi schrijft dat het liberalisme zijn hele leven de beschermheer van Johann Schnitzler is geweest, maar dat hij na zijn dood toch eerder als Jood werd gezien dan als liberale humanist.

De belangrijkste politieke stromingen in het Oostenrijks-Hongaarse keizerrijk van de late negentiende eeuw waren het liberalisme, de sociaaldemocratie en de Duits-Nationale beweging. Deze stromingen zijn mede grootgemaakt door Joden, en uiteindelijk hebben in al die stromingen antisemitische zuiveringen plaatsgevonden. Lang voordat Adolf Hitler naar Wenen kwam in de hoop op een plekje aan de kunstacademie was het antisemitisme daar al virulent. De Weense burgemeester Karl Lueger (1844-1910) maakte handig gebruik van dat antisemitisme en wordt ook wel de uitvinder van het moderne antisemitisme genoemd. Modern omdat het ontgaan is van de religieuze component en een raciale kwestie is geworden, en ook modern omdat Lueger het antisemitisme inzet als middel bij een doel: stemmen winnen en macht verkrijgen. Volgens Schnitzler was Lueger geen werkelijke antisemiet, hij maakte er alleen handig gebruik van. Vermoedelijk was het antisemitisme in Wenen en omstreken virulenter dan elders in Europa, omdat de Oostenrijks-Hongaarse dubbelmonarchie een poging was een multiculturele – of zo men wil multi-etnische – bestuurs-eenheid te zijn waar naast een ambtelijke taal (het Duits) plaats moest zijn voor vele talen en vele geloven. Dat idee was veel mensen een doorn in het oog. Verder moet de dubbelmonarchie niet al te veel worden geïdealiseerd; de keizer kon net zo kortzichtig en militaristisch zijn als menig politicus en in het multi-etnische parlement van de dubbelmonarchie moest de politie weleens ingrijpen omdat de volksvertegenwoordigers met elkaar op de vuist gingen.

Tegen de achtergrond van dat steeds vuiger wordende antisemitisme komt Herzl, de grondlegger van het zionisme, naar voren, met naam in de notities van Schnitzler, die ook met hem correspondeerde, als spook in de roman.

In zijn dagboeken beschrijft Schnitzler Theodor Herzl als een Duitse nationalist van Joodse komaf. In een veelzeggende

passage schrijft hij: ‘Een der joodse studenten die, alvorens de zaken de zojuist geschetste wending namen [Joodse studenten mochten niet meer duelleren want ze hadden toch geen eer, AG], tot een Duits-nationale studentenvereniging hadden behoord was Theodor Herzl; ik zelf heb hem nog met blauwe alvenpet en zwarte stok met ivoren greep, waarop de letters F V en C (Floriat Vivat Crescat) gegraveerd stonden, in het gelid met zijn couleurbroeders zien rondwandelen; – dat die hem als jood uit hun midden stootten of, zoals het in het kwetsende studentenjargon heette, “eruit knikkerden”, was ongetwijfeld de eerste aanleiding voor de metamorfose van de Duits-nationale student en woordvoerder in de Academische Spreekhal (waar wij elkaar, zonder dat we nog persoonlijk kennis hadden gemaakt, op een avondbijeenkomst spottend hadden aangestaard) in de wellicht meer enthousiaste dan overtuigde zionist, als hoedanig hij in de herinnering van het nageslacht voortleeft.’

Het huidige Israël heeft weinig gemeen met de ideeën van Herzl zoals hij die in zijn pamflet *Der Judenstaat* uiteenzette. Maar het is goed om in herinnering te houden dat het zionisme niet alleen uit die late negentiende eeuw voortkomt, wat evident is, maar vooral ook uit de dubbelmonarchie, uit het hoofd van een student die moest leren dat er geen plaats was voor Joden in de Duits-Nationale beweging en daarom maar besloot een eigen nationale beweging op te zetten.

Ik zou bij het lezen van *De weg naar buiten* de gebeurtenissen van de twintigste eeuw niet al te veel in het achterhoofd houden, hoewel men tegenover zichzelf begrijpelijkerwijs moeilijk achteloosheid kan veinzen. Besteed vooral aandacht aan de hartverscheurende beschrijving van de dood van een kindje, waar het laconieke spel van de liefde botst op een kinderlijkje, waar de eigen ambities even gesmoord worden in het ‘te laat’ van de spijt. (‘Daar lag dit bleke kindergezichtje met de gave menselijke trekken te staren, zonder dat het ooit een kus van

zijn moeder of vader zou krijgen en voelen. Wat hield hij van dit kind! Nú hield hij ervan, nu het te laat was.’)

Kinderen en keizerrijken, we hielden ervan toen het te laat was. De weg naar buiten is, zoveel mag duidelijk zijn, de weg van de assimilatie. Men kan nog zo een overtuigde bourgeois of arbeider zijn, maar als puntje bij paaltje komt blijkt men gewoon weer een Jood. Dat is de les van de geschiedenis, dat is de droevige olie waarop Herzls motor draaide, die hem van het Duits-nationale gedachtegoed naar een heel nieuw nationaal gedachtegoed, naar een gigantisch experiment bracht.

Gelukkig lenen romans zich niet voor eenvoudige morele lessen. Ook deze roman niet. Hooguit kan men zeggen dat als de vijanden van een bestuurlijke eenheid aan de winnende hand zijn, als die eenheid uiteen dreigt te vallen, het spel van de liefde intenser moet worden en intenser zal worden gespeeld. Want daar is de dood nabij.

Schnitzler maakt het begin van de Eerste Wereldoorlog mee in de Zwitserse Alpen. Hij had de oorlogsdreiging niet heel serieus genomen. Op 5 augustus 1914 noteert hij in zijn dagboek: ‘Je denkt dat je droomt! Iedereen is het spoor bijster.’

Arnon Grunberg
Amsterdam, augustus 2021

EERSTE HOOFDSTUK

..

Georg von Wergenthin zat vandaag helemaal in zijn eentje aan tafel. Felician, zijn oudere broer, had het plan opgevat eindelijk weer eens met vrienden te gaan eten. Maar Georg bespeurde bij zichzelf nog geen enkele neiging om Ralph Skelton, graaf Schönstein, of andere van die jongelieden met wie hij anders graag keuvelde, terug te zien; hij voelde zich vooralsnog tot geen enkele vorm van gezelligheid in staat.

De huisknecht ruimde af en verdween. Georg stak een sigaret op, vervolgens begon hij zoals hij gewoon was in de grote, lage kamer met de drie ramen op en neer te lopen en hij verwonderde zich erover dat deze ruimte, die hem wekenlang als duister en somber was voorgekomen, langzaam maar zeker het vriendelijke aanzien van vroeger terug begon te krijgen. Onwillekeurig liet hij zijn blik rusten op de stoel aan het hoofd van de tafel, waarop door het openstaande middelste raam de septemberzon viel en het was net alsof hij zijn vader, die sinds twee maanden dood was, daar een uur geleden nog had zien zitten; zo duidelijk stond de manier van doen, tot het kleinste gebaar van de overledene, hem voor ogen, zelfs de wijze waarop hij zijn koffiekop van zich weg schoof, zijn neusbrilletje opzette en in een tijdschrift begon te bladeren.

Georg dacht aan een van de laatste gesprekken met zijn vader dat had plaatsgevonden in het late voorjaar, vlak voor de verhuizing naar de villa aan de Veldeser See. Georg was toen net teruggekomen uit Sicilië, waar hij de maand april had doorgebracht met Grace tijdens een melancholische en enigszins

saaië afscheidsreis alvorens zijn geliefde voorgoed naar Amerika zou terugkeren. Hij had toen alweer een halfjaar of nog langer geen serieus werk verricht; hij had niet eens het zwaarmoedige adagio uitgeschreven, dat hij op een winderige ochtend wandelend langs de kust uit het geruis der golven had horen opklinken. Hij had het thema aan zijn vader voorgespeeld, improviserend met een overdreven rijkdom aan klanken, die de eenvoudige melodie bijna versmachtte; en net toen hij in een wild modulerende variatie geraakt was, had zijn vader vanaf het andere eind van de vleugel lachend gevraagd: Waarheen, waarheen? Georg had enigszins beschaamd zijn noten laten uitgalmen en toen was vader, hartelijk als altijd, maar niet zo luchtig als anders, een gesprek met zijn zoon begonnen over diens toekomst. En nu be kroop hem de gedachte dat het wel leek alsof dit gesprek een omineuze kracht had gehad.

Hij stond voor het raam en keek naar buiten. Het park aan de overkant was tamelijk leeg. Op een bank zat een oude vrouw, die een ouderwetse mantilla met zwarte glaspareltjes droeg. Er liep een kindermisje voorbij met een jongetje aan de hand, voor hen uit liep een nog kleiner jochie in een huzarenpakje, compleet met omgegorde sabel en een pistool in de broeksriem. Het ventje keek trots om zich heen en salueerde voor een invalide die met een peuk in zijn mond voorbij strompelde. Dieper het park in, rond de kiosk, zaten een paar mensen die koffiedronken en de krant lazen. Het blad was nog nauwelijks gevallen en het park zag er benauwder, stoffiger en eigenlijk veel zomerser uit dan anders in de laatste dagen van september. Georg leunde met zijn armen op de vensterbank, boog zich naar voren en keek omhoog naar de lucht. Sinds de dood van zijn vader was hij Wenen niet uit geweest, ondanks alle mogelijkheden die zich hadden aangediend. Hij had met Felician naar het landgoed van Schönstein kunnen gaan; mevrouw Ehrenberg had hem in een lieve brief uitgenodigd op de Auhof; en voor

een fietstocht door Karinthië en Tirol, die hij sinds lang van plan was en die hij niet in zijn eentje wilde ondernemen, had hij makkelijk een metgezel kunnen vinden. Doch hij bleef liever in Wenen en doodde de tijd met het doorbladeren en ordenen van oude familiepapieren. Hij vond herinneringen terug tot de tijd van zijn overgrootvader, Anastasius von Wergenthin, die uit het Rijnland stamde en door een huwelijk met ene freule Recco in het bezit was gekomen van een allang onbewoonbaar slotkasteeltje in de buurt van Bolzano. Er waren ook documenten over de geschiedenis van Georgs grootvader, die in 1866 als artilleriecommandant bij Chlum gesneuveld was. Diens zoon, de vader van Felician en Georg, had zich toegelegd op wetenschappelijke studies, voornamelijk van de botanica, en had in Innsbruck het doctoraalexamen in de filosofie afgelegd. Als vierentwintigjarige had hij een jong meisje leren kennen uit een oude Oostenrijkse ambtenarenfamilie, dat zich, wellicht meer om de bekrompen en bijna armlastige toestand van het ouderlijk gezin te ontvluchten dan uit diepe artistieke roeping, had laten scholen tot zangeres. Freiherr von Wegenthin zag en hoorde haar voor het eerst tijdens een concertuitvoering van de *Missa solemnis* in de winter, en reeds in de maand mei daaropvolgend werd zij zijn vrouw. In het tweede jaar van het huwelijk kwam Felician ter wereld en in het derde Georg. Drie jaar later begon de barones met haar gezondheid te sukkel en werd zij door de artsen naar het zuiden gestuurd. Aangezien de genezing op zich liet wachten werd het huishouden in Wenen opgedoekt en zo geschiedde het dat de Freiherr met zijn zonen jarenlang een soort zwervend bestaan in hotels moest leiden. Zaken en studies brachten de Freiherr zelf nog wel eens naar Wenen, maar de zonen bleven bijna altijd bij hun moeder. Ze woonden op Sicilië, in Rome, in Tunis, op Korfoe, in Athene, op Malta, in Merano, aan de Riviëra, en ten slotte in Florence; bepaald niet op grote voet, maar toch in overeenstemming met